

DE GEROEPEN GROEP
ALS DRAGER VAN
MAATSCHAPPELIJKE
VERANTWOORDELIJKHEID

REDE

UITGESPROKEN BIJ DE AANVAARDING VAN HET
AMBT VAN BIJZONDER HOOGLERAAR AAN DE
LANDBOUWHOGESCHOOL TE WAGENINGEN
OP 18 OKTOBER 1962

DOOR

DR. IR. G. HAMMING

H. VEENMAN & ZONEN N.V. — WAGENINGEN

*Mijne Heren Bestuurders en Curatoren van de Stichting
Bijzondere Leerstoelen voor Christelijke Maatschappij-
leer te Wageningen,
Mijne Heren Leden van het Bestuur van de Landbouw-
hogeschool,
Dames en Heren Hoogleraren, Lectoren en Docenten,
Dames en Heren Studenten,
en Gij, Dames en Heren, die Uw belangstelling toont.*

In zijn boek over „Harmonie en conflict” stelt Prof. PEN 1) „dat de economen al tweehonderd jaar lang cybernetische processen beschrijven zonder ooit van NORBERT WIENER gehoord te hebben.” Het lijkt mij goed, aan deze gedachte iets meer gestalte te geven. Dit zal er toe leiden dat wij onze aandacht verder schenken aan de maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Cybernetische processen hebben iets te maken met het sturen; de cybernetica of stuurkunde is de wetenschap van de stuurtechniek. Het blijkt dat enkele principes hun toepassing vinden zowel bij het besturen van een fiets als bij het besturen van een land; zowel bij het reguleren van geautomatiseerde fabrieken als bij het verloop van de levensprocessen. Aan de hand van een paar voorbeelden willen wij enkele bijzonderheden bespreken.

Stel dat er een plank over een sloot ligt en dat een fietser daar over wil rijden. Dan hebben wij in de eerste plaats te maken met een *norm*: de fietser moet in de lengterichting van de plank sturen want anders stuurt hij naar de sloot. Maar iedere fietser slingert; hij kan de norm niet nauwkeurig handhaven. Het tweede belangrijke begrip is dus de *afwijking* van de norm. Een fietser kan twee fouten maken: hij stuurt te veel naar links of te veel naar rechts. Wanneer hij ziet dat hij te veel naar links gaat, dan stuurt hij naar rechts, — en omgekeerd. Hij heft dus de ene fout op door de andere te maken. Dit kan hij automatisch doen omdat bij hem een *tegenkoppeling* is ontstaan.

Wij willen dezelfde begrippen nog eens nagaan bij een centrale verwarming met oliestook.

Een huiskamer is 's winters warmer dan haar omgeving. Daarom gaat er regelmatig warmte verloren naar buiten. Hier staat tegenover dat er warmte wordt toegevoerd door de verwarming. De kamer verliest warmte en krijgt warmte. Wanneer de kamer evenveel warmte krijgt als er verloren gaat, dan blijft de temperatuur in de kamer constant. Dit is de evenwichtstemperatuur. Wanneer het nu buiten kouder gaat worden, dan wordt de evenwichtstemperatuur in de kamer ook lager.

Voor de stuurkunde is het bovenstaande niet interessant. Boeiend wordt het pas, wanneer voor de temperatuur in de kamer een norm wordt ingevoerd, bv. 20° C. Zo'n norm kan alleen gehandhaafd worden indien de verwarming extra warmte geeft zodra het buiten kouder wordt, en dan precies de juiste hoeveelheid. Wij willen nagaan, hoe dit bij een oliestookinstallatie werkt.

In de eerste plaats is nodig, dat de brander in de ongunstigste omstandigheden voldoende capaciteit heeft. In normale omstandigheden is er dus overcapaciteit. De temperatuur stijgt dus wanneer de kachel volop brandt; zo komt zij boven de norm. Hierop reageert een thermostaat, dat is een thermometer die de brander regelt. Zodra de temperatuur te veel boven de norm komt, schakelt de thermostaat de brander uit. Het water in de verwarming zal kouder worden en de kamer ook. Nu zal de kamertemperatuur beneden de norm dalen. Wanneer de afwijking van de norm te groot is, steekt de thermostaat de brander weer aan, zodat de temperatuur weer stijgt tot boven de norm. Zo gaat het door. De norm wordt bij benadering gehandhaafd doordat de ene temperatuurafwijking automatisch de andere te voorschijn roept.

Ook het mechanisme van de vrije markt zou een cybernetisch proces zijn. Hoe werkt dit marktmechanisme?

Op een vrije markt met volledige mededinging wordt een bepaald produkt door veel mensen gevraagd en door veel mensen aangeboden. Beide partijen reageren uitsluitend op de prijs. Indien de vraag naar een produkt toeneemt, b.v. door welvaartsstijging of door een verandering in de consumptiegewoonten, dan zal er een ogenblik van schaarste ontstaan, waardoor de prijs stijgt. De stijgende prijs is voor de producenten een aansporing een grotere hoeveelheid van het produkt te maken en voor de consumenten een aansporing om minder te kopen. De prijsstijging komt tot stilstand en er ontstaat een nieuw evenwicht. Het marktmechanisme zorgt dus, dat vraag en aanbod op elkaar afgestemd blijven. Zo ontstaat wat PEN min of meer spottend noemt „de grote harmonie” 2).

Op de vrije markt vinden wij een evenwichtsprijs, waar de dagprijs om heen schommelt; en in een verwarmde kamer vinden wij een evenwichtstemperatuur waar de feitelijke temperatuur om heen schommelt, — dat is de overeenstemming. Verder gaat de overeenstemming niet, want in de kamer zit een thermostaat, die het temperatuurevenwicht op een norm instelt. Op de vrije markt zijn er geen regelmechanismen die een prijsnorm handhaven, — dat is het verschil. De leer van de vrije markt laat slechts zien, dat prijsschommelingen tot evenwicht tussen vraag en aanbod leiden zoals temperatuurschommelingen in een kamer zonder meer, steeds weer leiden tot evenwicht tussen aanvoer en afvoer van warmte.

Het vrije marktmechanisme richt zich dus niet op het handhaven van een norm. Volgens de gangbare theorie richt het zich op het

stellen van een norm. De evenwichtsprijs die automatisch ontstaat, wordt normatief geacht 3). Niet het handhaven van de norm, doch het stellen van de norm wordt zo geautomatiseerd.

De vraag kan gesteld worden of dit wel aanvaardbaar is in een verantwoordelijke maatschappij. Is het niet een vlucht voor de verantwoordelijkheid, wanneer men het stellen van normen automatiseert? Ik geloof het niet; wanneer iets automatisch goed gaat, dan behoeft de verantwoordelijke mens dit niet te verbeteren. En wanneer men het maatschappelijk optimum kan bereiken door ieder aan te sporen zijn eigenbelang doeltreffend te behartigen, dan behoeft ook dit niet te worden betreurd. De vrije markttheorie heeft inderdaad veel aanlokkelijks.

Maar voor wij de prijsvorming van een bepaald produkt aan het vrije marktmechanisme toevertrouwen moeten wij zorgvuldig nagaan of dit mechanisme wel behoorlijk kan werken. Zij die theorieën opbouwen over de vrije markt, mogen niet vergelijkbaar zijn met de kinderen die elkaar verhaaltjes vertellen over kabouters, die 's nachts alles opruimen en het werk voor Moeder doen. De kabouters doen het werk perfect, maar bestaan niet. Met de vrije markt zou dit ook zo kunnen zijn.

Om dit te beoordelen moeten wij een nieuw begrip invoeren.

Wij zagen reeds dat de fietser die over een plank rijdt, als norm heeft in de lengterichting van de plank te sturen. Wij zagen ook dat hij regelmatig van de norm afwijkt; nu eens stuurt hij te veel naar links, dan weer te veel naar rechts. Wij zagen dat bij iemand die het fietsen heeft geleerd, een tegenkoppeling is ontstaan, zodat hij zijn fout herstelt door een ander te maken.

Nu moeten wij letten op de *reactietijd* 4). De fietser moet het stuur draaien voor hij de rand van de plank bereikt. Hoe trager de fietser, des te eerder duikt hij de sloot in.

Wat op de plank geldt, geldt ook op de vrije markt; wanneer de reactietijd te lang wordt, dan gaat het niet meer. De praktijk heeft uitgewezen dat de reactietijd op de markt van landbouwprodukten vaak zo lang wordt, dat het marktmechanisme buiten werking treedt. In tijden van voedselschaarste wordt het marktmechanisme vervangen door een distributiesysteem; in tijden van voedseloverschotten worden de prijzen niet meer bepaald door de markt doch door overheidsmaatregelen.

Nog dit jaar hebben wij kunnen zien hoe de vrijheid van de aardappelmarkt werd beknot omdat niet alleen de producent doch zelfs de consument te traag reageerde op de oplopende prijzen 5). In een tijd van algemene voedseloverschotten zag de consument geen kans, de aardappel vlot door iets anders te vervangen!

Blijkbaar is een vrije markt voor vele voedingsmiddelen onmogelijk. Dit moet mede hieruit verklaard worden, dat het mechanisme

van de vrije markt niet alleen voordelen heeft, doch voor de eerste levensbehoefte ook een zeer onprettige eigenschap. Het marktmechanisme heeft pas zin, wanneer vraag en aanbod niet om andere redenen op elkaar afgesteld blijven. Het marktmechanisme vooronderstelt dus afwijkingen. Deze afwijkingen doen zich naar beide zijden voor, anders werkt het mechanisme niet. Op een vrije markt moeten perioden van voedselovervloed worden afgewisseld door perioden van voedselschaarste 6). Dat het marktmechanisme dit eist, geeft ons niet het recht, dit de consument aan te doen; beter is het de vrije markt uit te schakelen. Wat dan ook regelmatig gebeurt.

De praktijk leert dus dat de vrije markt voor vele landbouwprodukten niet werkt, en de theorie leert dat dit voor de consument gelukkig is.

Voor de landbouw geldt hetzelfde als voor een centrale verwarming. In de ongunstigste omstandigheden moet de installatie voldoende capaciteit hebben; voor normale omstandigheden moet er dus overcapaciteit zijn. Nu kan de overcapaciteit bij een centrale verwarming snel worden ingeschakeld en uitgeschakeld, daarom wordt er geen *overproduktie* van warmte gevraagd. De landbouw kenmerkt zich door een lange reactietijd, in noodgevallen kan de overcapaciteit niet snel worden ingeschakeld. Omdat er in ongunstige situaties voldoende moet zijn, moet de landbouw onder normale omstandigheden een *overproduktie* laten zien. Deze overproduktie is de premie, waarmee de gemeenschap zich tegen ongunstige omstandigheden verzekert. Maar deze overproduktie maakt het onmogelijk, dat de vrije markt onder normale omstandigheden een redelijke prijs voor de eerste levensbehoefte vaststelt.

De vrije markt vervalt dus als toelaatbare marktform voor de essentiële levensbehoefte. Het is tot dusver niet gelukt een andere marktform te vinden die het stellen van de prijsnorm automatiseert. Het is evenmin gelukt, een nieuwe marktform te vinden die toestaat, dat ieder uitsluitend op het eigenbelang let.

Misschien is het nog de eenvoudigste ingreep, wanneer er voorraden aan de markt worden onttrokken; wij zagen juist, dat deze voorraadvorming voor risicodekking noodzakelijk is. Wanneer er eenmaal voorraden zijn, dan ligt het voor de hand dat de beheerder van de voorraden de prijzen kan vormen, door zijn voorraden te vergroten of te verkleinen. Over de vraag op welk niveau de prijzen gestabiliseerd moeten worden geeft de markt geen indicatie. Prijschommelingen op de markt geven slechts aan, in welke richting de voorraadbeheerder moet bijsturen.

In de Verenigde Staten heeft men ervaren dat het moeilijk is, te verhinderen dat de voorraden groter worden dan voor risicodekking noodzakelijk is. Dat de vrije markt voor essentiële levensbehoefte niet kan en mag werken brengt mee, dat het *privaat-economisch* belang en het *algemeen-economisch* belang niet steeds samenvallen.

De grote harmonie tussen eigenbelang en algemeen belang bestaat overigens ook al niet, wanneer een vrije markt door anti-kartelmaatregelen in stand moet worden gehouden. De grote harmonie schijnt een uitzonderingsgeval te zijn.

Wij zien dus, dat een gezonde gemeenschap in het algemeen niet kan worden gebaseerd op een doeltreffende behartiging van het eigenbelang. Het handelen van het individu moet rekening houden met normen. Deze normen moeten worden vastgesteld. Wie moet dit doen? Wie draagt hiervoor de verantwoordelijkheid?

Wij zouden kunnen zeggen: Iemand die verantwoordelijkheid draagt, moet macht hebben om zijn wil door te kunnen zetten. Nu is de macht geconcentreerd bij de overheid 7); het ligt dus voor de hand dat de overheid ook verantwoordelijk is voor het economisch gebeuren. De conclusie lijkt vanzelfsprekend, doch wordt door velen met tegenzin vernomen. Macht is geen garantie voor bekwaamheid, en zelfs niet voor goedwillendheid. Woorden als tyran, dictator en despoot zijn niet uitgevonden om een onsympathieke klank te hebben, maar wel hebben zij zo'n klank gekregen. Waar het economisch leven in handen komt van de staatsmacht, daar voelen velen zich bedreigd. Het gevaar is altijd aanwezig dat de normen die de overheid stelt, zijn ingegeven door een verwerpelijk egoïsme van een groep, die de staatsmacht in handen heeft. Het feit, dat het mechanisme van de vrije markt niet feilloos werkt, dwingt ons dus, onze houding te bepalen tegenover een overheid die soms boosaardig kan zijn.

Wanneer wij de Bijbel opslaan om de juiste houding te vinden, dan valt ons oog meestal op Rom. 13 : 1, 2 waar wij lezen: „Ieder mens moet zich onderwerpen aan de overheden die boven hem staan. Want er is geen overheid dan door God en die er zijn zijn door God gesteld”. Maar als wij dit gelezen hebben letten wij toch ook op Petrus (Hand. 5 : 29) die tegen de Hoge Raad zegt: „Men moet Gode meer gehoorzamen dan de mensen”. Paulus wil de overheid met een zeker vertrouwen tegemoet treden, maar Petrus laat zien, dat dit vertrouwen niet onbegrensd is. Ik meen te mogen zeggen, dat een kritische instelling tegenover de overheid een van de centrale punten van de Bijbel is.

Wij kunnen dit zien in de Openbaringen; in dit boek wordt beeldspraak gebruikt om een visie te geven op de problemen en de toekomst van Kerk en Wereld. Zo is er in hoofdstuk 13 sprake van twee beesten die op de aarde macht hebben. Bij benadering mogen wij zeggen dat het ene beest de staat symboliseert en het andere beest de toegepaste wetenschap. Wanneer wij deze termen substitueren dan lezen wij (vs. 12-17):

„En de toegepaste wetenschap oefent al de macht van de staat

voor diens ogen uit. En ze bewerkt dat de aarde en zij die daarop wonen, de staat zullen aanbidden..... En (de toegepaste wetenschap) doet grote tekenen, zodat ze zelfs vuur uit de hemel doet nederdalen op de aarde ten aanschouwen van de mensen 8). En ze verleidt hen die op de aarde wonen wegens de tekenen, die haar gegeven zijn te doen voor de ogen van de staat. En (de toegepaste wetenschap) zegt tot hen, die op de aarde wonen, dat zij een beeld moeten maken voor de staat 9)..... En haar werd gegeven om aan het beeld van de staat een geest te schenken, zodat het beeld van de staat ook zou spreken, en maken, dat allen die het beeld van de staat niet aanbaden, gedood werden. En (de toegepaste wetenschap) maakt, dat aan allen, de kleinen en de groten, de rijken en de armen, de vrijen en de slaven, een merkteken gegeven wordt op hun rechterhand of op hun voorhoofd, dat niemand kan kopen of verkopen, dan wie het merkteken, die naam van de staat, of het getal van zijn naam heeft”.

Wij zien hier dus het schrikbeeld van een welvaartsstaat, die technische prestaties levert en een absolute greep heeft op de economie.

Ook in het Oude Testament vinden we steeds weer het verzet tegen uitbreiding van de staatsmacht. Bij herhaling zien wij, dat een koning zijn rechten wil uitbreiden en dat een profeet daartegen in verzet komt. Is het dan juist, de verantwoordelijkheid voor het economisch leven aan de staat toe te vertrouwen? Heeft de maatschappij geen andere organen om verantwoordelijkheid te dragen?

In verband met deze vraag zou ik willen stilstaan bij de roeping van Abram. Voor de christenen is het zo'n vertrouwd geluid, dat Abram geroepen werd. En voor ons is het zo vanzelfsprekend dat deze roeping vooral een godsdienstige betekenis had. Het valt ons niet op dat de Bijbel in de eerste plaats wijst op de maatschappelijke bijzonderheden. Wij lezen (Gen. 12 : 1-4):

„De HERE nu zeide tot Abram: Ga uit uw land en uit uw familie en uit uws vaders huis naar het land dat Ik u wijzen zal; Ik zal u tot een groot volk maken, en u zegenen, en uw naam groot maken, en gij zult tot een zegen zijn. Ik zal zegenen wie u zegenen, en wie u vervloekt zal Ik vervloeken, en met u zullen alle geslachten des aardbodems 10) gezegend worden. Toen ging Abram zoals de HERE tot hem gesproken had”.

In deze sobere beschrijving wordt driemaal verteld dat Abram zijn sociale contacten moet verbreken: hij verlaat zijn land, zijn familie in ruimere zin en zijn familie in engere zin. Dit is blijkbaar het bijzondere en het pijnlijke. Wij vragen ons verbaasd af, waarom Abram zo zeker wist dat God dit van hem vroeg. Dit te meer omdat ook het perspectief een duidelijk maatschappelijk accent draagt: Abram zal uitgroeien tot een groot volk 11) en met hem zullen alle geslachten des aardbodems gezegend worden. Zou het ook mogelijk zijn meer inzicht te krijgen in de achtergronden van deze roeping?

Een antwoord op deze vraag zou ik willen zoeken in de eerste hoofdstukken van Genesis. Immers de rest van de Bijbel stamt naar vorm en inhoud uit de tijd na Abram. Indien Abram er in geslaagd is de kern van zijn geloof aan het volk Israël mee te geven, dan moeten wij deze kern zoeken in het begin van Genesis 12).

Naar hun vorm geven deze hoofdstukken wereldgeschiedenis, maar met deze vorm moeten wij voorzichtig zijn. In de Bijbel zien wij vaak, dat de vorm van een geschiedenis wordt gekozen, wanneer in feite commentaar wordt gegeven. Het verschil tussen geschiedschrijving en commentaar zien wij duidelijk in 2 Sam. 12. De profeet Nathan komt bij koning David en vertelt de geschiedenis van twee mannen: Een rijke man had veel schapen en runderen; een arme man had slechts één ooilam. Toen er bezoek kwam had de rijke man een slachtschaap nodig en hij stal het ooilam van de arme. Koning David beschouwt dit verhaal als geschiedschrijving en veroordeelt de rijkwaard ter dood. Maar dan zegt de profeet Nathan: Gij zijt die man. Het was geen geschiedschrijving maar commentaar op uw geschiedenis.

In onze tijd wordt er veel over de betekenis van het begin van Genesis gesproken. Ik geloof dat deze discussie niet kan worden afgesloten voordat de vraag gesteld is, of ook deze verhalen niet als commentaar bedoeld zijn. Op welke historische situatie zou dit commentaar kunnen zijn? Naar mijn mening op het feit, dat de staatshoofden van de grote mogendheden, in Egypte en Mesopotamië, zich goddelijk achtten. Voor het ontstaan van deze grote mogendheden waren ongetwijfeld nieuwe ontdekkingen nodig, op het gebied van de oorlogvoering, op het gebied van de communicatie, op het gebied van de cultuurtechniek en de waterstaat, en misschien op nog meer gebieden. Zo steunde de zelfvergoddelijking op nieuwe technieken. Het is deze samenhang, die wij in Gen. 3 : 5 kunnen beluisteren: „ten dage dat gij van (de boom der kennis van goed en kwaad) eet, zullen uw ogen geopend worden, en gij zult als God zijn, kennende goed en kwaad”.

Er zijn verschillende problemen waarop Gen. 3 zijn licht laat vallen. Eén ervan is de vergoddelijking van staatsmacht die op toegepaste wetenschap is gefundeerd. Het is dit probleem, dat in Gen. 4 wordt uitgewerkt.

Daar wordt verteld, dat Eva zwanger wordt en een zoon baart. Deze zoon noemt zij in het Hebreeuws Kaïn; dit zouden wij pakkend kunnen vertalen als *Succes* en meer nauwkeurig als *Gezeten Ondernemer* 13). Haar motivering laat twee vertalingen toe. In afwijking van de Septuagint, doch in samenhang met Gen. 3, zou ik willen vertalen: „want zij zeide: ik heb het klaar gekregen God te incarneren” 14).

Gen. 4 beschrijft dan verder wat deze geïncarneerde god doet, die Succes heet, en een gezeten ondernemer is. Wat hij onderneemt, is

de akkerbouw. De grote mogendheden in Egypte en Mesopotamië konden gevormd worden door het ontginnen van de rivierdalen. De geïncarneerde god staat aan het hoofd van een grote mogendheid en ontgint op grote schaal. Maar er doet zich een complicatie voor: er is nog een mensenkind, een herder van kleinvee. Rondom de grote landbouwstaten bevinden zich volkeren met extensieve veehouderij. Voor onze geïncarneerde god, die Succes heet, telt dit niet; zijn broeder beschouwt hij als een (H)abel, een schamele zucht, een onderontwikkeld geval.

Het verhaal vertelt ons dan, dat zij beiden bezig zijn in het veld, in de grasvlakten. Wat Habel, de onderontwikkelde, daar bezig is, is duidelijk: hij weidt zijn kleinvee. En wat Kain, de gezeten ondernemer, daar bezig is, is ook duidelijk: hij is de ontginning en ploegt de grasvlakten om. Op deze manier drukt de goddelijke welvaartsstaat de achtergebleven buurvolken dood (15). Maar dan gaat het verhaal verder en vertelt, dat de goddelijke Kain ter verantwoording wordt geroepen door God, die hem verwijt, dat de bouwvoor zijn mond heeft opengescheurd om het bloed van Habel te ontvangen. In de loop van het verhaal is de grasvlakte een bouwvoor (16) geworden; de broedermoord is bedreven door ontginning (17).

Gen. 4 laat zich lezen als een fel protest tegen een vergoddelijkte staatsmacht, die economische groei baseert op sociaal onrecht. Wij zagen reeds, dat Openb. 13 zich met hetzelfde bezighoudt. Van het begin tot het einde worstelt de Bijbel met de vergoddelijkte welvaartsstaat, die de mens en de menselijkheid bedreigt. Op dit probleem geeft Abram antwoord door alle sociale bindingen te verbreken en te emigreren. Hij, een kinderloze grijsaard, weet zich geroepen op deze manier een volk te vormen, dat alle andere volken tot zegen zal zijn.

Op basis van de roeping van Abram heeft zich het volk Israël gevormd. Dit was evenwel niet alleen een volk, doch tegelijk een godsdienstige gemeenschap, die wij met een term uit de Septuagint als *ecclesia* kunnen aanduiden. In dit woord beluister ik niet alleen het geroepen-zijn, doch ook de distantie, het er-uit-geroepen zijn. Abram nam distantie van zijn sociaal milieu; het volk Israël werd gekenmerkt door een geografische distantie tot aan de ballingschap, daarna meestal door een demografische distantie; tenslotte kan bij de christelijke Kerk gesproken worden van een kritische distantie.

De *ecclesia* is godsdienstig gefundeerd; maar dit neemt niet weg dat ze een gestalte heeft in de maatschappij. Juist op deze maatschappelijke gestalte moeten wij in verband met ons onderwerp letten.

Naar aanleiding van het woord *ecclesia* zou ik de term *geroepen groep* willen vormen; en ik zou willen definiëren, *dat een geroepen groep een maatschappelijke groepering is, die op grond van haar normbesef een bepaalde verantwoordelijkheid op zich wenst te nemen.* Wanneer een groep een verantwoordelijkheid op zich neemt,

dan getuigt dit van een kritische instelling tegenover de bestaande werkelijkheid. De geroepen groep wordt dus gekenmerkt door een kritische distantie.

Zo heeft de jonge christelijke Kerk op grond van haar normbesef metterdaad geprotesteerd tegen de vergoddelijking van de keizer. Maar laten wij niet vergeten, dat in deze zin een vereniging tot dierenbescherming evenzeer een geroepen groep kan zijn, ook zo'n vereniging staat kritisch tegenover de bestaande toestand en tracht in te grijpen. Het is dus niet mijn bedoeling het wezen van de Kerk te bespreken; ik wil haar maatschappelijk aspect in een ruimer verband plaatsen om langs deze weg de vraag te stellen of het mogelijk is, de prijsnormen voor de eerste levensbehoeften te laten vaststellen door speciale maatschappelijke groepen, die zich daartoe geroepen weten op grond van een duidelijk normbesef. Op deze manier zouden wij aan de bezwaren van de staatsalmacht kunnen ontkomen, zonder ons aan de illusie van de vrije markt te begoochelen. Met name kan de vraag gesteld worden, of het niet voor de hand zou liggen, wanneer de landbouworganisaties zich hiertoe geroepen zouden voelen. Dit te meer, omdat ook de markt voor industrieproducten in vergaande mate door de industrie geordend is.

Misschien verdient deze gedachte overweging, maar er ligt toch een gevaar in. Dit zien wij als wij overwegen, dat de georganiseerde landbouw zich als een *belangengroep* zou kunnen gedragen. Wanneer aan de georganiseerde landbouw een doeltreffende marktorde-nende bevoegdheid werd verleend, dan zou zij misschien het karakter krijgen van een monopolistische aanbieder. En monopolistische aanbieders kunnen menen, dat zij het recht hebben, uit de markt te halen wat er in zit. Dit betekent dan dat zij minstens die prijs voor hun produkten vragen, waarbij de prijselasticiteit van de vraag -1 is. Deze toestand wordt voor het voedsel alleen in een situatie van hongersnood bereikt 18); want zolang de voedselaankopen worden begrensd door gebrek aan eetlust, ligt de prijselasticiteit dicht bij nul. Dit alles is onaanvaardbaar. Bij essentiële levensbehoeften is het niet de taak van de prijs, de consumptie in te perken; het is wel de taak van de producent, schaarste te voorkomen.

Wij hebben een vrije voedselmarkt afgewezen, omdat het vrije-marktmechanisme tijden van voedselschaarste eist. Nu blijkt dat wij het gedrag van een monopolistische aanbieder die zijn eigenbelang centraal stelt, helemaal af moeten wijzen. De vrije markt levert geen normatieve prijs, en de vraagcurve die ergens een elasticiteit van -1 laat zien, levert evenmin een normatieve prijs. Een gezonde gemeenschap kan ook al niet worden gefundeerd op het eigenbelang van een monopolist. Dit geldt bij landbouwprodukten, het geldt bij de woningbouw, en het zal ook wel gelden bij de industrieprodukten.

De mogelijkheden die de markt biedt, vormen geen grondslag

voor een moreel recht. Dit geldt binnen een staat; het geldt ook voor de verhouding tussen de staten. Ook in internationaal verband kan men nog veel leren van Zacheüs, die wegen zocht om viervoudig terug te geven, wat hij te veel ontvangen had 19).

Er is nog een belangrijker reden, waarom de verantwoordelijkheid voor de prijsvorming niet op een geroepen groep kan worden gelegd. Een geroepen groep kan niet worden geformeerd, zodra daaraan behoefte bestaat; ze is in haar bestaan afhankelijk van een duidelijk gevoel van roeping. Dit kan niet worden geïnstitutionaliseerd. Het zou daarom onjuist zijn, de verantwoordelijkheid daar te willen leggen, waar een duidelijk normbesef leeft. Het is veeleer zo, dat men het normbesef moet versterken bij personen en instanties die, om welke reden dan ook, de macht hebben en de verantwoordelijkheid dragen. Ik geloof dat het deze gedachte is, die Paulus in Rom. 13 uitspreekt. Paulus wil de overheden met vertrouwen tegemoet treden. Uit het tekstverband blijkt duidelijk, dat dit niet is gebaseerd op naïviteit. Wij lezen immers (Rom. 12 : 17-):

„Vergeldt niemand kwaad met kwaad; heb het goede voor met alle mensen. Houdt zo mogelijk, voor zover het van u afhangt, vrede met alle mensen. Wreekt uzelf niet, geliefden, maar laat plaats voor de toorn, want er staat geschreven: Mij komt de wraak toe, Ik zal het vergelden, spreekt de Here. Maar, indien uw vijand honger heeft, geef hem te eten; indien hij dorst heeft, geef hem te drinken, want zo zult gij vurige kolen op zijn hoofd hopen. Laat u niet overwinnen door het kwade, maar overwin het kwade door het goede. Ieder mens moet zich onderwerpen aan de overheden, die boven hem staan. Want er is geen overheid dan door God...”

Wij zien hier dat Paulus de vijanden, het kwade en de overheden in een adem noemt. Daar heeft hij alle reden voor. In zijn jeugd werd hijzelf met overheidsgezag bekleed om de christenen in Damascus te vervolgen (Hand. 9 : 2), en na zijn bekering is hij door de overheden steeds onrechtvaardig behandeld. Ook Paulus heeft redenen om zeer kritisch te staan tegenover de overheid. Juist met deze achtergrond wijst hij de anarchie af. De anarchie vindt haar motivering in de behartiging van het eigenbelang. Op deze basis kan geen gezonde gemeenschap worden gebouwd.

Tegenover de feitelijkheid van een slechte overheid stelt Paulus het ideaal van een goede overheid, die de goeden prijst en de boosdoeners vervolgt (Rom. 13 : 3, 4). Van de slechte overheid wil Paulus een goede maken, door de slechte als een goede overheid tegemoet te treden.

Hoe Paulus de verhoudingen ziet blijkt duidelijk uit de geschiedenis van Onesimus. Onesimus is een slechte slaaf, die de doel-functie van zijn baas niet wil maximeren. Hij loopt liever weg. Dan komt hij in contact met Paulus, die hem overtuigt, dat hij verkeerd

heeft gedaan. Onesimus heeft Gods roeping niet gehoord in de feitelijke situatie; hij heeft niet beseft, dat het menselijke van de mens niet ligt in het behartigen van het eigenbelang.

Onesimus gaat terug naar zijn baas Philemon, en krijgt een brief van Paulus mee, waarin gevraagd wordt deze weggelopen slaaf weer in huis te nemen. Naar zijn vorm wordt de historische situatie hersteld, om deze situatie als uitgangspunt te nemen voor verantwoord handelen.

Voor Onesimus kan dit verantwoord handelen inhouden, dat hij zich niet aan de situatie onttrekt. Voor Philemon kan het inhouden, dat hij Onesimus niet meer ziet „als slaaf, maar als meer dan een slaaf, als een geliefde broeder” (Phil. 16). Maar de mogelijkheid bestaat ook, dat de historische situatie beëindigd wordt, en dat Onesimus naar Paulus terugkeert (Phil. 13, 14).

Voor Paulus is niet belangrijk, dat de historische situatie gehandhaafd wordt; voor hem is wel belangrijk, dat in de gegeven situatie verantwoord wordt gehandeld.

Wij hebben de vraag gesteld waar de verantwoordelijkheid moet liggen voor het maatschappelijk gebeuren, — hetzij bij de overheid, hetzij bij maatschappelijke organen of organisaties, hetzij bij belangengroepen, hetzij bij geroepen groepen. Het antwoord van Paulus houdt in, dat de vraag verkeerd gesteld is: de verantwoordelijkheid van de een sluit de verantwoordelijkheid van de ander niet uit.

Paulus voelt zich als lid van de Kerk verantwoordelijk voor de verhouding tussen Philemon en Onesimus; hij grijpt duidelijk in. Maar dit doet hij, door de verantwoordelijkheid op de anderen te leggen. Onesimus keert uit eigen verantwoordelijkheid terug: en Philemon wordt voor de verantwoordelijkheid gesteld, een slaaf als een broeder te zien.

De verantwoordelijkheid voor het economische en sociale leven laat zich op soortgelijke wijze splitsen. Voor zover marktordeningen met dwang moeten worden ingevoerd, heeft de overheid een taak; hetzij door zelf te dwingen, hetzij door toe te staan, dat monopolies en kartels dwingen. Wanneer de overheid met dwang normen handhaaft, dan brengt de verantwoordelijkheid van de overheid mee, dat ze deze normen overweegt en duidelijk formuleert. De verantwoordelijkheid van de overheid is groot.

Maar de overheid vergoddelijkt zichzelf, wanneer zij de door haar gestelde normen als de hoogste beschouwt. Men kan dit ook atheïsme noemen, want atheïsme en zelfvergoddelijking liggen dicht bij elkaar. De geroepen groep weet, dat er hogere normen zijn, waaraan de normen van de staat en de samenleving moeten worden getoetst. Wanneer een overheid geen kritiek toestaat, dan stelt de geroepen groep, dat men God meer moet gehoorzamen dan de mensen (Hand. 5 : 29).

Zo zien wij hoe zich tegenover de absolute staat de geroepen groep plaatst, die uit innerlijke zekerheid een eigen formulering van de normen naar voren schuift. Ze wil niet de staatsmacht overnemen, doch ze wil het handelen van de overheid en van andere machthebbers kritisch begeleiden. Zij wil het normbesef versterken bij diegenen die de macht hebben. Zo beleeft de geroepen groep haar verantwoordelijkheid.

Wanneer de overheid en de samenleving ruimte geven aan alle mogelijke geroepen groepen, dan zou ik willen spreken van een *criticocratie*. Deze term geeft aan, dat de machthebbers aanvaarden dat hun speelruimte wordt ingeperkt, doordat iedereen op ieder moment over ieder onderwerp zijn kritiek mag formuleren en uitdragen 20). De vrijheid, afwijkende normenstelsels te propageren, en op basis daarvan kritiek te leveren, lijkt mij essentieel.

Wanneer in het Westen gesproken wordt van democratische vrijheden, dan wordt daarmee ongeveer hetzelfde bedoeld. Toch heb ik gemeend, het woord *criticocratie* naar voren te moeten schuiven; het woord *democratie* heeft te veel betekenissen gekregen.

Voor zover ik weet, duidt de term *democratie* in de communistische landen aan, dat men het arbeidersbelang in de economische politiek centraal wil stellen. De vraag of dit gelukt, doet in dit verband niet ter zake; wanneer het niet gelukt, dan faalt de *democratie* in communistische zin.

In het Westen betekent deze term meestal, dat men meningsverschillen institutionaliseert in politieke partijen, om via de stembus richting te kunnen geven aan het regeringsbeleid. Deze vorm van *democratie* zou dus aan eensgezindheid te gronde kunnen gaan.

Misschien kan de term *criticocratie* er toe bijdragen, dat de discussie over deze begrippen helderder wordt. Juridische en economische vrijheid van drukpers lijkt mij voor de *criticocratie* essentieel, evenals het recht van vereniging en vergadering. De *democratie* in Westelijke zin is in dit verband belangrijk, wanneer daardoor de overheid ontvankelijker wordt voor de normen die onder de *criticocratie* naar voren komen 21).

In een *criticocratische* samenleving ligt de verantwoordelijkheid voor het maatschappelijk gebeuren niet alleen bij de overheid, doch evenzeer bij de onderdanen en zelfs bij buitenlanders. Ieder heeft immers het recht en de morele plicht over de door deze overheid gestelde normen kritisch na te denken, en allen hebben de mogelijkheid, door middel van propaganda en groepsvorming eigen normen naar voren te schuiven.

Wanneer er weinig groepen zijn, die zich geroepen weten tot het kritisch doordenken van de normen van de overheid, dan werkt de *criticocratie* niet, en dan is het gevaar groot, dat de regeringsvorm tot een dictatuur ontaardt. Wanneer evenwel de *criticocratie* goed

werkt, dan bestaat er geen overwegend bezwaar tegen een diepgaande invloed van de overheid op het economisch gebeuren.

Deze beschouwing zou ik kunnen beëindigen met de conclusie, dat de criticocratie de aangewezen vorm is voor de verantwoordelijke maatschappij. Toch meen ik, dat ik daarmee niet kan volstaan. Kritiek moet niet alleen ruimte hebben, doch ook een inhoud. Een mens moet zich niet alleen van zijn verantwoordelijkheid bewust zijn, hij moet ook weten wat hij op grond van zijn verantwoordelijkheid moet doen.

Zowel bij de bespreking van het vrije marktmechanisme als bij de bespreking van de monopoliepositie hebben wij geconcludeerd, dat de behartiging van het eigenbelang vaak niet leidt tot een maatschappelijk optimum. Waar deze markt vormen worden uitgeschakeld, daar vervalt het opbouwen van een concurrentiepositie als richtlijn voor het economisch handelen. Wat moet dan wel de richtlijn zijn?

Het is voor mij de vraag, of wij met één richtlijn kunnen volstaan. Om de gedachten te bepalen zou ik aandacht willen vragen voor de *zorgvuldigheid*. Op grond van de zorgvuldigheid kunnen wij bepleiten, dat verspilling moet worden voorkomen en dat de kostprijzen laag moeten zijn; dit levert dus geen nieuws.

Op grond van de zorgvuldigheid hebben wij bepleit, dat er een matige overproductie moet zijn, om het schaarsterisico te dekken. Op grond van de zorgvuldigheid kunnen wij ook bepleiten, dat een speelgoedfabrikant geen speelgoed maakt dat direct weer kapot gaat; omdat het onjuist is, dat een kind opgroeit in een sfeer van onnodige teleurstelling. Misschien is dit wel nieuw.

Zeer gewaardeerde toehoorders en toehoorders,

Bij de aanvaarding van mijn ambt moge ik allereerst mijn dank betuigen aan Hare Majesteit de Koningin, die de vereiste bekrachtiging aan mijn benoeming niet heeft willen onthouden.

Mijne Heren Bestuurders en Curatoren van de stichting Bijzondere Leerstoelen in de Christelijke Maatschappijleer,

Gij hebt mij benoemd tot bijzonder hoogleraar aan deze Hogeschool. Daarbij hebt gij niet gelet op mijn inzichten, doch slechts op mijn behoefte, het maatschappelijk denken te toetsen aan de Bijbel. Met dankbaarheid wil ik hier vermelden, dat U volledige wetenschappelijke vrijheid vanzelfsprekend acht. Met U ben ik van mening, dat wij de Bijbel moeten lezen in reformatorische zin; wij mogen het Bijbels getuigen ernstig nemen, ook wanneer dit leidt tot het doorbreken van traditionele denkpatronen.

Dames en Heren Hoogleraren, Lectoren en Docenten,

Aan deze Hogeschool heb ik het grootste gedeelte van mijn wetenschappelijke vorming ontvangen. Nu ik in een andere positie aan deze Hogeschool terugkeer, heb ik van Uw zijde uitsluitend sympathie ervaren. Uw welwillendheid opent de weg naar een samenwerking die, naar ik hoop, aan de Hogeschool ten goede zal komen.

Mijn Heer de Rector van de Zendingshogeschool te Oegstgeest,

In samenhang met het onderwijs aan Uw Hogeschool heb ik mijn wetenschappelijke vorming in een bepaalde richting mogen uitbouwen. Ook al hebben de omstandigheden er toe geleid dat deze vorming voortijdig werd afgebroken, toch meen ik, dat zij voor mij van grote waarde is. Misschien mag ik veronderstellen, dat dit onderwijs op onverwachte wijze nu ook voor U van waarde wordt.

Mijne Heren Leden van het Bestuur van het Landbouw-Economisch Instituut,

Gij hebt het aanvaardbaar geacht, dat ik de functie van hoogleraar in de Christelijke Maatschappijleer combineer met de functie van statisticus aan Uw Instituut. Ongetwijfeld hebt Gij dit gedaan in het vertrouwen, dat ik ook in deze functie de objectiviteit in acht zal nemen, die Gij van Uw medewerkers verwacht. Ik hoop dit vertrouwen niet te beschamen.

Geachte Mevrouw Rip,

Uit verschillende publicaties is mij gebleken, dat Uw man zich niet liet binden door schema's. Hij streefde er naar, de verschillende aspecten van een probleem te zien, — ook wanneer hij ze niet in een gangbaar schema kon plaatsen. Ik hoop, dat ik in dezelfde geest zijn arbeid mag voortzetten.

Mijne Heren Leden van de christelijke agrarische bonden,

Aan Uw bond hebt U in zekere mate de behartiging van Uw belangen toevertrouwd. Dit leidt er toe, dat Uw bonden soms als vertolkers van groepsbelangen worden gezien.

U heeft de moed, Uw bond „Christelijk” te noemen. Kennelijk betekent dit, dat U het als Uw maatschappelijk belang ziet, dat U aan Uw christen-zijn in de maatschappij gestalte kunt geven. Soms houdt dit in, dat Uw bond voor U wegen moet zoeken om gestalte te geven aan de offerbereidheid.

Dames en Heren Wereldfederalisten,

Met U ben ik van mening, dat er zo iets moet komen als een wereldregering. Het zal U duidelijk geworden zijn, dat deze ge-

dachte mij anderzijds met schrik vervult. De menselijkheid kan verloren gaan, wanneer de mensheid grotendeels vernietigd wordt in een oorlog, — de menselijkheid kan ook verloren gaan, wanneer de mensheid in de greep komt van een verstikkende dictatuur.

Prof. LANDHEER 22) heeft onlangs nog uiteengezet, dat een wereldregering waarschijnlijk pas kan worden gevormd, wanneer de huidige bipolariteit 23) is vervangen door een multipolariteit. Naar mijn mening is het niet nodig, dat iedere pool uit een statengroep bestaat. Ook de geroepen groepen, die meespreken op grond van een duidelijk normbesef, kunnen als pool dienst doen, wanneer hun woord voldoende weerklank vindt.

Het onderzoeken en propageren van normen lijkt mij daarom Uw belangrijkste taak.

Dames en Heren Leden van het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers,

Uw vereniging draagt er regelmatig toe bij dat ik mij bewust blijf, dat de verantwoordelijkheid van de werkzame mens verder reikt, dan tot het zorgvuldig behartigen van zijn vak. Deze verantwoordelijkheid heeft ook iets te maken met het wereldgeweten, waaraan vorm en inhoud moet worden gegeven.

Dames en Heren Esperantisten,

Temidden van U heb ik geleerd Abram te verstaan, die zich van de gemeenschap afscheidde om allen tot zegen te zijn. Bij U heb ik kunnen zien, hoe het ook in onze tijd mogelijk is, dat een groep zich geroepen voelt, los van traditie en eigenbelang. Bij U heb ik gezien hoe een groep bij zijn roeping kan volharden, ook wanneer het perspectief klein lijkt.

Het is mij niet duidelijk, hoe zonder Uw hulp een bovennationaal wereldgeweten tot volle ontplooiing zou kunnen komen.

Op dit moment heb ik behoefte met het apostolicum te zeggen: *Credo unam sanctam catholicam ecclesiam; ik geloof één heilige Wereldkerk*, — de geroepen groep bij uitstek, die boven de nationale omslotenheid uitstijgt, en in iedere natie aanwezig wil zijn.

Maar ik heb ook neiging, met een variant op de woorden van Daedalus 24) te vragen:

sancta ecclesia ubi es? qua te regione requiram?

Mijne Heren Geestelijke Verzorgers van de Hogeschoolgemeenschap,

Het is Uw voorrecht, op deze vraag een antwoord te mogen geven door te wijzen op het Kruis als factum in de geschiedenis, dat richting geeft aan de geschiedenis.

Dames en Heren Studenten,

Op U rust een grote verantwoordelijkheid. De historische lijnen lopen in onze tijd zo door elkaar, dat wij diepe discontinuïteiten moeten aanbrengen om de knoop te ontwarren. Coëxistentie van welvaart en honger is niet langer mogelijk. U moet er rekening mee houden, dat de huidige generatie misschien faalt bij de oplossing van dit vraagstuk, omdat het ons te moeilijk valt verschil te zien tussen Gods recht en historische rechten, tussen eigendom en rentmeesterschap, tussen soevereiniteit en verantwoordelijkheid.

De problemen die ons te zwaar zijn, komen op Uw schouders neer. Misschien krijgen op deze wijze de woorden zonde en verlossing voor U weer een duidelijke inhoud.

Ik heb gezegd.

AANTEKENINGEN

1. PEN, prof. dr. J.: Harmonie en conflict; De Bezige Bij, Amsterdam, 1962, p. 17.
2. PEN, prof. dr. J., loc. cit. p. 16.
3. In vele gevallen lijkt dit juist; met name wanneer de kostprijs van het artikel zo hoog is, dat de verkoopprijs moet vallen in dat traject van de vraagcurve, waar de prijselasticiteit „groter” (algebraïsch kleiner) dan -1 is.
4. Een wetenschappelijke uiteenzetting is te vinden in: Bok, prof. dr. S. T.: Cybernetica; Het Spectrum, Utrecht, Antwerpen, 1958, p. 47-57.
5. Volgens het Bedrijfschap voor de Detailhandel in Aardappelen, Groente en Fruit ontwikkelden de consumentenprijzen zich in 1962 voor het ras Bintje als volgt (ct/kg):

jan.	20
febr.	21
mrt.	26
april	35
mei	41
juni	35
juli	44
aug.	24

Deze prijsontwikkeling werd veroorzaakt door het feit dat de nieuwe oogst vanwege het koude weer veel te laat aan de markt kwam. In verband met deze prijsontwikkeling zijn de volgende maatregelen getroffen:

- 16 april contingentering van de export van aardappelen
- 18 mei prijsstop voor de aardappelen
- 30 mei maximumprijsregeling voor consumptieaardappelen van oogst 1961
- 26 juli export weer toegestaan
- 28 juli beëindiging van de prijsstop.
6. Stel dat er in het jaar t evenwicht is tussen vraag en aanbod bij een redelijke prijs. Dan mag verondersteld worden, dat er in het jaar $t + 1$ evenveel wordt uitgezaaid als in het jaar t .
Stel nu dat de opbrengst per ha in het jaar $t + 1$ abnormaal hoog is; dat is dus wat men noemt een goed jaar. De grote oogst zal op de vrije markt leiden tot een prijsval. Volgens de theorie van de vrije markt zal in het jaar $t + 2$ dus minder worden ingezaaid dan in de jaren t en $t + 1$.
Stel nu dat de opbrengst per ha in het jaar $t + 2$ normaal is; dan is de totale opbrengst in het jaar $t + 2$ lager dan in het jaar t , in welk jaar alles in evenwicht was. In het jaar $t + 2$ heerst dus voedselschaarste.
7. Dat belangengroepen, en zelfs gangsterbenden, ook machtsposities op kunnen bouwen, wordt niet ontkend. Maar de machtsposities van belangengroepen worden begrensd door de overheidsmacht; en wanneer een gangsterbende de feitelijke macht in handen heeft, dan mag in verband met ons onderwerp deze bende als de feitelijke overheid worden beschouwd.
8. Ruimtevaart is in dit opzicht ook belangrijk.
9. D.w.z. dat zij de staat in hun denken centraal moeten stellen.
10. Ik heb sterk de indruk, dat „adamah” in het begin van Genesis steeds de betekenis heeft van *bouwvoor, cultuurgrond, cultuur*. Daarom vertaal ik liever: „met u zullen alle schakeringen van de cultuur gezegend worden”.
Dat de verschillende schakeringen in die tijd door verschillende volken werden gedragen, spreekt misschien van zelf.
11. Voor Abram was dit in de eerste plaats compensatie voor het verlies van zijn sociale contacten. Wanneer Abram geen ruimer perspectief had gehad, dan was de compensatie onvolledig geweest. De zegen voor alle schakeringen van de cultuur moet dus centraal geacht worden.
12. Sommige gedeelten, waaronder Gen. 1, zijn jonger.

13. De naam hangt samen met de werkwoorden
 k-j-n kunstig maken
 k-n-h grondvesten, scheppen, door koop (dus: eigen inspanning) verkrijgen
 k-n-n nestelen,
 en met het zelfstandig naamwoord *kain, lans*.
14. Letterlijk: Ik heb (door eigen inspanning) de HERE als een manspersoon verkregen.
15. Het verslaan van vijanden is altijd een van de meest luisterrijke bezigheden van de goddelijke staatshoofden geweest. De E.N.S.I.E. schrijft over de eerste farao's (III 69): „De koning is de incarnatie van Horus en Seth, een leeuw die de volken met zijn klauwen neerslaat, een god in mensengestalte, heer over leven een dood.
16. Dat „*adamah*” *bouwwoor* betekent, wordt erkend in de vertaling van het beroep van Kain (Gen. 2:2).
17. Uit dit detail blijkt, dat Kain en Habel inderdaad symbolische namen zijn voor volken of bevolkingsgroepen, want twee individuen op een lege aarde doden elkaar niet door ontginning. De verhalen zijn oorspronkelijk als commentaar bedoeld.
18. Wanneer de georganiseerde landbouw zich tot een monopolistische aanbieder zou ontwikkelen, dan zou zij kunnen voorkomen, dat de verschillende voedselsoorten met elkaar concurreren. Met kruiselasticiteiten behoeven wij dus geen rekening te houden.
19. Regelmatig wordt er op gewezen, dat een zwakke conjuncturele achteruitgang in het Westen ernstige gevolgen heeft voor de prijzen van de grondstoffen uit de ontwikkelingslanden. Het lijkt mij rechtvaardig, dat op kosten van de afnemers de grondstoffenprijzen worden gestabiliseerd op een zodanig niveau, dat voor de normale afzet (met inbegrip van een marge voor het schaarsterisico) een redelijke kostprijs wordt vergoed. Dit principe is binnen de Westelijke staten met betrekking tot de agrarische productie aanvaard. Hetzelfde principe verdient ook toepassing bij het regelen van de verhouding tussen de staten.
 Over de vraag, of het Westen voor zijn industrieproducten geen hogere prijs ontvangt dan een redelijke kostprijs, kan ik geen vermoeden formuleren.
20. Dat de critiek verantwoord moet zijn is duidelijk. Het is evenwel in strijd met de criticocratie wanneer de overheid het zwijgen oplegt aan critiek, die zij niet verantwoord vindt. Onverantwoorde critiek moet in vrije discussie tot zwijgen komen.
21. Deze vorm van democratie kan ongunstig zijn, wanneer een parlementaire meerderheid de inzichten van de minderheid niet serieus overweegt.
22. Voordracht op de conferentie van de W.F.B.N. van 28, 29 sept. 1962 te Oosterbeek.
23. Met de Sovjet-Unie en de U.S.A. als polen.
24. P. Ovidii Nasonis *Metamorphoseon* VIII 232.

Ter verduidelijking voeg ik hier een eigen vertaling van Gen. 4:1-16 aan toe. Deze proefvertaling moet nog met meer deskundigen worden besproken:

De cultuurmens onderzocht Streven, zijn vrouw (streven is leven), en zij werd zwanger en baarde Succes; en zij zeide: Ik heb de HERE als (een) man verkregen. Voorts baarde zij zijn broeder Miezter; en Miezter werd een herder van kleinvee, Succes werd verslaafd aan de cultuur(grond). Na verloop van tijd nu bracht Succes van de vruchten van de cultuurgrond aan de HERE een offer; en Miezter bracht, – juist hij –, van de *eerstelingen* van zijn kleinvee en van hun vet; en de HERE sloeg acht op Miezter en zijn offer, maar op Succes en zijn offer sloeg Hij geen acht. Toen werd Succes zeer gloeiend, en zijn gelaat verviel. En de HERE zeide tot Succes: waarom werd je gloeiend, en waarom verviel je gelaat? Mag je niet het opheffen als je goed handelt? Doch indien je niet goed handelt, ligt bij de deur een misstap van een loerder (een alles-inpikker) en zijn instinctieve hebzucht komt over je, maar jij moet hem de baas blijven.

Maar Succes kreeg woorden met zijn broeder Miezter; en dat gebeurde tijdens hun bezigheden in het (onontgonnen) veld. En Succes kwam opzetten tegen Miezter, zijn broeder, en doodde hem.

Toen zeide de HERE tegen Succes: Waar is Miezter, je broeder? En hij zeide: dat onderzoek ik niet, ben ik mijns broeders hoeder?

En (God) zei: Wat heb je gedaan? Hoor, het geluid van de bloedspatten van je broeder die tot mij schreeuwen uit de *cultuur-grond*. En van nu aan ben jij vervloekt, op grond van de cultuur/bouwvoor, die zijn mond heeft opengescheurd om de bloedspatten van je broeder te ontvangen uit jouw hand. Wanneer je slaapt aan de cultuur/bouwvoor, dan zal hij je zijn volle opbrengst niet meer geven; een zwerver en een zwalker zul je op de aarde zijn.

Dat wil zeggen, dat de ten onrechte omgeploegde aarde zal eroderen, zodat de gezeten akkerbouwer weer „nomadisch” wordt.

Toen zeide Succes tot de HERE: Te groot is mijn misdaad om hem te dragen. Zie, Gij verdrijft mij heden van de aanblik van de cultuur-grond en van de aanblik van U zal ik verborgen zijn, en ik zal bestaan als een zwerver en een zwalker op de aarde; ieder die mij aantreft zal mij doden. Toen zeide de HERE tot hem: Geenszins; ieder die Succes (de culturele pionier) doodt, zal zeventvoudig boeten. En de HERE stelde een teken aan Succes, dat niemand die hem zou aantreffen, hem zou verslaan. Toen ging Succes weg van het aangezicht des HEREN en ging wonen in een land van zwalkerschap, ten oosten van het Lustgebied.

Met „en van de aanblik van U zal ik verborgen zijn” bedoelt Succes waarschijnlijk, dat hij als mislukt staatshoofd niet meer kan genieten van de verering als een god (enzoon). Verder wil het slot van het verhaal verklaren hoe de erosie het mogelijk maakt, dat sommige volken loskomen van hun cultuurgrond om dan als ambachtslieden rond te trekken. Tegenwoordig vormen de Zigeuners zo'n volk; vroeger waren het de Kenieten (Kainieten, „ambachtslieden”). De verklaring hoeft natuurlijk niet voor alle volken juist te zijn.

Voor de volledigheid wijs ik er op, dat de hof van het Lustgebied volgens Gen. 3:24 wordt afgesloten door „de cherubs (de blijken van Gods aanwezigheid) namelijk: de verzenging van de rondwarende verdroging/zwaard”.

Over de erosie wordt in Gen. 3:17, 18 verder gezegd: „En tot de cultuurmens zei (God): Omdat gij naar uw vrouw hebt geluisterd en van de boom gegeten waarvan Ik u geboden had: gij zult daarvan niet eten, is de cultuurgrond om uwentwil vervloekt; al zwoegende zult gij daarvan eten zo lang gij leeft; en woestijnvegetatie zal (de bouwvoor) u voortbrengen, en gij zult het gewas van het (onontgonnen) veld eten”.

Tenslotte vertelt Gen. 6-8 dat het met de waterbeheersing in het geërodeerde landschap volkomen mis gaat, zodat de dijken doorbreken (Gen. 7:11) en de cultuur(mens) verdrinkt.

Wanneer ik het goed zie, dan moet Gen. 7:20 als volgt vertaald worden: „Vijftien el boven nul stegen de wateren, zodat de bergen werden overdekt”. Indien dit juist is, dan gaat het hier over polderlandschappen, waar de woerden, de terpen en de dijken minder dan vijftien el hoog zijn. Uit Gen. 2:10-14 zou ik willen concluderen, dat de oude Genesisverhalen inderdaad spelen in rivierdalen.

Zie verder mijn:

— Konfliktio inter civilizoj; *Biblia studio. Scientia Revuo*, 5 (1954) p 84-88,

— Vragen rondom Genesis en de vertaaltechniek. *Bezinning*, 17 (1962) p 131-137.